

بررسی تزئینات آجرکاری در مناره خسروجرد سبزوار

دکتر غلامعلی حاتم

استاد دانشگاه هنر

نقیسه استیری

دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی

چکیده: تزئینات جزء جدا نشدنی و عمده در معماری اسلامی است و شاید کمتر بنای مذهبی وجود داشته باشد که تزئینی در آن نباشد. از سده دوم و سوم هجری تزئینات آجری به تدریج در بناهای ایرانی رایج می‌شود و در عصر سلجوقیان این شیوه به اوج شکوفایی خود می‌رسد، بطوری که از ویژگی‌های بناهای دوره سلجوقی بهره‌گیری از انواع مختلف آجرکاری برای ساخت و تزئین بنا بود. در این دوره غنی‌ترین طرح‌ها و فرم‌های تزئینی در دیوارها و پوشش‌ها، سقف‌ها و مناره‌ها ابداع شد. اما نکته اصلی در این باره یکی شدن ساختار و تزئینات در بنا است، بطوریکه تزئینات چیزی جدا از خود بنا و الحاقی آن نبوده است و این به استحکام بنا نیز کمک می‌کرده است.

در منطقه خراسان بناهای بسیاری از دوره سلجوقی با تزئینات آجرکاری غنی وجود دارد که در اینجا به بررسی تزئینات یکی از زیباترین بناهای برج مانده آن دوران در منطقه سبزوار پرداخته می‌شود.

واژگان کلیدی: مناره خسروجرد، سلجوقی، تزئینات آجرکاری

مقدمه

یکی از زیبا ترین نمونه‌های آجرکاری را در تزئینات بنای مناره خسروجرد در سبزوار شاهد هستیم این مناره که در ۵ کیلومتری شهر سبزوار واقع شده است، از نوع مناره‌های مخروطی است که بر روی پایه‌ای مربع شکل به طول و عرض ۵ متر قرار گرفته است (مولوی، ۱۳۵۴، ۴۸۷) و جزء زیباترین مناره‌های دوره سلجوقی و متعلق به قرن ششم (حاتم، ۱۳۷۹، ۱۴) می‌باشد. تنوع و تزئینات آجرکاری در این بنای باشکوه به حدی است که می‌توان آن را در شمار پر تزئین‌ترین مناره‌های دوره سلجوقی نظیر مناره مسجد جامع ساوه قرار داد.

انواع مختلف آجرچینی از نوع خفته و راسته و استفاده از آجرهای تراش و پیش بر جهت تزئینات آجری و گره‌سازی و همچنین وجود کتیبه‌های آجری از ویژگی‌های این مناره محسوب می‌شود که به آن اشاره خواهد شد.

تاریخچه بنا

در منابع مختلف، در مورد مناره خسروجرد اشارات مختلفی شده است که گرچه تفاوت‌هایی در نظرات

سفرنامه نویسان و مورخین وجود دارد، اما تقریباً تمامی آنها مناره خسروجرد را متعلق به دوره سلجوقی می‌دانند. همچنین وجود کتیبه تاریخ دار با خط کوفی در بنا به تاریخ ۵۰۵ هجری می‌تواند دلیل دیگری بر این گفته باشد. افرادی چون عبدالمجید مولوی (مولوی، ۱۳۵۴، ۴۸۷)، صنیع الدوله (صنیع الدوله، ۱۳۰۳، ۲۲۲)، واسیلی و لادیمیروویچ بارتولد، هانری رنه دالمانی (هانری، ۱۳۳۵، ۱۲۵)، خانکیف (عبدالله زاده‌ثانی، ۱۳۸۲، ۱۴)، میل خسروجرد را تنها بازمانده از مسجد عظیم شهر خسروجرد می‌دانند که در آن زمان حاکم نشین منطقه بیهق بوده است. اما کاوش‌های باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی که در تاریخ ۱۳۸۰ در اطراف میل انجام گردیده نشان می‌دهد که این میل، مناره نبوده بلکه از نوع میل‌های راهیابی است. وجود کاروانسراها و آب‌انبارها در مسیر و همچنین وجود راه ابریشم و راه ولایت از جمله دلایل آن است. همچنین به دلیل ارتفاع بلند آن که تا دوردست‌ها دیده می‌شده و شواهد حاکی از رویت آن از فاصله ۱۵ کیلومتری است، از آن به عنوان محل روشن کردن آتش در شب جهت راهیابی استفاده می‌رده‌اند. از

◆ نتیجه گیری

آنچه از تزئینات آجری مناره خسروجرد به استناد تحقیق حاضر قابل استنباط می باشد، وجود تزئینات آجرکاری متنوع، چه از نظریه‌ی (هندسه) و پیوند (گره) است. این بنا شدیداً متأثر از سبک رازی بوده، آجر چینی‌های خفته و راسته و استفاده از آجرهای تراش بسیار زیاد و متنوع در بنا از خصوصیات ویژه آن می باشد. نمونه های مشابه آن، نه با این گستردگی در بناهای دیگر دوره سلجوقی قابل مشاهده است. همچنین در دوره های بعدی نیز می توان طرح های شبیه آن را ببینیم که می تواند متأثر از این بنا باشد. قسمت زیادی از تزئینات این مناره از نوع خفته و راسته است که در مقایسه بعضی از انواع طرحها منحصرأ در این مناره مشاهده می گردد که این می تواند نشان از تعدد و تنوع طرح های ساخته شده با آجرچینی خفته و راسته باشد. در واقع می توان گفت اصول ایجاد طرح خفته و راسته بسیار ساده و در عین حال بسیار متنوع است و کاملاً به نبوغ، خلاقیت، سلیقه و توانایی هنری هنرمند آجرکار بستگی داشته است که در هر منطقه با توجه به عوامل محلی، بومی و نقش پذیر شده است. ولی اساس ایجاد طرح ها، همان خفته و راسته گذاشتن آجرها می باشد که با اصول دقیق هندسی دچار پیچیدگی هایی می شود. هنرمند آجر کار با توجه به طرح های موجود در محل زندگی خود متأثر از اقلیم و فرهنگ و مذهب، تغییرات و نوآوری هایی را در طرح ایجاد و اجرا نموده است. شاید به دلیل همین تنوع، نگارنده موفق به پیدا نمودن نام برخی از پیوندها نشد. از سوی دیگر آجرهای تراش استفاده شده در این بنا نیز منحصر به فرد می باشد و در بناهای مشابه آن

استفاده این چنین وسیع از آجر تراش و نقوش ساخته شده با آن، کمتر دیده شده است. میل خسروجرد به دلیل تزئیناتش در حالت ایستایی، ریتم و حرکت را به بنا منتقل می کند و چون قطر سطح قاعده آن تا رأس کاسته شده، ایستایی بنا در پرسپکتیو می باشد. همین عوامل بنای ذکر شده را از دیگر بناها متمایز می نماید و با توجه به قرارگیری آن در پهنه کویر، می تواند دلیل جلوه گری و تزئینات بسیار آن، نشان از آن باشد که میل خسروگرد به عنوان یک نماد و سمبل خوشامدگویی و بدرقه عوامل حکومتی نیز بوده است.

با توجه به آجرکاری بسیار زیبای مناره امید آن می رود که مسوولان ذیربط نسبت به مرمت بنا و حفظ و نگهداری آن بیشتر توجه نمایند و از تخریب بیشتر این یادمان زیبا جلوگیری نمایند.

◆ فهرست منابع

- ۱- بزرگمهری، زهره، **مصالح ساختمانی**، آژند، اندود، آمود در بناهای کهن ایران، تهران، ۱۳۸۱.
- ۲- حاتم، غلامعلی، **معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان**، تهران، مؤسسه انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۹.
- ۳- زنه دالمانی، هانری، **سفرنامه از خراسان تا بختیاری**، ترجمه بهرام فره وشی، تهران، ابن سینا، ۱۳۳۵.
- ۴- صنیع الدوله، محمد حسن خان، **مطلع الشمس**، جلد سوم، چاپ تهران، ۱۳۰۳.
- ۵- عبدالله زاده ثانی، محمد، **گزارش منتشر نشده باستان شناسی میل خسروجرد**، میراث فرهنگی سبزوار، ۱۳۸۲.
- ۶- مولوی، عبدالمجید، **آثار باستانی ایران (خراسان)**، مشهد، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴.

An approach to the element "water" in the myth and culture of various nations

Raana Ghahremani

(M.A. in, Islamic art)

Regarding the importance and purpose of "water" in the Iranian culture, the present paper attempts to analyze and discuss "water" with respect to its cryptic concept. In this regard, we will first consider the fundamental issues of the creation of water followed by the discussion of the symbolic and mythical concepts of "water" in the human history as well as in the Iranian culture- where we will see such concepts appear with different names.

Then, the effect of this element on the art of architecture and miniature- as the purest and the most genuine art of the Iranian nation and land- is briefly discussed. We hope this paper serves as a basis for more comprehensive studies in future works.

Keywords: Water, Iranian culture, Myth, Architecture, Miniature

Considering brickwork decorations in Sabzevar's Khosrowjerd's minaret

Dr. Gholam Ali Hatam

(Professor of art University)

Nafiseh Stiri

(Student of M.A. in Art research, Tehran Azad University, Central branch)

Decorations are an integral and major part of Islamic architecture, and perhaps there are few religious buildings with no decorations within them. Since the second and third centuries AH on, gradually brick decorations started appearing in Iranian building and finally it reaches its climax in Seljuk's era. In this era the best type of brickwork for construction as well as decoration on walls, coverings, ceilings, minarets and buildings was used. But an important point in this process is the incorporation of the sub-structures and decorations in the whole buildings so that decorations are no longer something separate from the building but rather something that helped the reinforcement of the buildings. In Khorasan district there are many buildings utilizing the best types of brickwork decorations from the Seljuk era. In this article the special decoration of one of the most beautiful buildings from that era situated in Sabzevar will be studied.

Keywords: Khosrowjerd's, Minaret, Saljoughid, brickwork decorations